

प्रकरण पाचवे :

उपसंहार

प्रकरण पाचवे :

उपसंहार

- ५.१. प्रास्ताविक
- ५.२. प्रबंधिकेतील निष्कर्ष
- ५.३. समारोप

५.१. प्रास्ताविक :

‘उपसंहार’ ह्या पाचव्या प्रकरणात आपण ‘अश्विनी धोंगडे ह्यांचे काव्यलेखन’ ह्या अभ्यासविषयाच्या अभ्यासाअंती मिळालेले निष्कर्ष पाहणार आहोत. तसेच मराठी कवितेची मराठी वाङ्मयाच्या प्रारंभापासून सुरू असलेली वाटचाल विशेषतः कवयित्रीची वाटचाल व साठोत्तर कवयित्रींची कविता, त्यांचे अनुभवविश्व, त्यांचे मराठी कवितेतील स्थान व अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितेचे वेगळेपण ह्या संदर्भात चर्चा करणार आहोत.

५.२. प्रबंधिकेतील निष्कर्ष :

‘उपोद्घाता’ च्या पहिल्या प्रकरणानंतर ‘मराठी कवितेची वाटचाल व तिच्यातील साठोत्तरी मराठी कवयित्रींचे स्थान’ ह्यांचा आढावा घेतला. मराठी कवितेच्या वाटचालीमध्ये मराठी कविता विविधांगाने बहरली, फुलली आणि समृद्ध झाली. संतकवींची भक्तिमार्गी कविता, पंडितांची कथात्मक व आख्यानात्मक कविता आणि शाहिरांचे ‘लावणी’ व ‘पोवाडा’ हे काव्यवाङ्मय ह्यांनी मध्ययुगीन मराठी साहित्य समृद्ध केले. असे दिसते. त्यानंतर इंग्रजी काव्याच्या प्रभावाने मराठीत आधुनिक काव्य निर्माण झाले. केशवसुतांच्या संप्रदायातील कवींनी स्वच्छंदवादी (सौंदर्यवादी) काव्य समृद्ध केले. त्यानंतरच्या रविकिरण मंडळातील कवींनी त्यात मोलाची भर घातली. इंग्रजी काव्याच्या प्रभावाने हे आधुनिक मराठी काव्य निर्माण झाले. १९४५ नंतर मढेकरांनी सुरू केलेल्या नवकवींच्या संप्रदायातील कवी, १९६० नंतर दलित कवी-कवयित्री आणि ग्रामीण कवी ह्या सर्व कवींना नवे प्रवाह आणून मराठी काव्य समृद्ध केले असे दिसते. मराठी कवितेच्या वाटचालीत प्रारंभापासून आजपर्यंत कवयित्रींचे योगदान महत्त्वपूर्ण उल्लेखनीय आहे. असे दिसून येते. १९६० पूर्व मराठी कवयित्रींची कविता, तिच्यातील टप्पे, वळणे, स्त्रीजीवनाचे चित्रण ह्या सर्व गोष्टींचा आपण

अभ्यास केल्यास असे दिसते की मध्ययुगीन काळापासून म्हणजे बाराव्या शतकातील महदंबेपासून स्त्रिया काव्यलेखन करीत आहेत. जुनी समृद्ध व संपन्न अशी मराठी कवयित्रींची काव्यलेखनाची परंपरा मराठीत आहे. मध्ययुगीन मराठी काव्याचे संतकाव्य, पंतकाव्य व तंतकाव्य असे विभाजन केले, तर संतकाव्याच्या काळात अनेक स्त्रियांनी काव्यलेखन केल्याचे दिसते. परंतु पंडिती व शाहिरी काव्याच्या काळात मात्र स्त्रियांनी काव्यलेखन केल्याचे आढळत नाही. मध्ययुगीन कालखंडात पारमार्थिक तळमळ व्यक्त करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या कमी आहे.

ह्या कालखंडात महदंबा, मुक्ताबाई, जनाबाई, कान्होपात्रा, बहिणाबाई, वेणाबाई अशा अनेक कवयित्री निर्माण झाल्या. परमार्थाच्या वाटेवरील स्त्रिया प्रपंच मागे टाकून भक्तीत रंगलेल्या दिसतात.

आद्यकवयित्री महदंबा हिची काव्यरचना स्वयंस्फूर्त असून ती भावकविता आहे. तिने पंथीय तत्त्वज्ञान मांडण्याच्या हेतूने काव्य रचले. तिच्या काव्याचा विषय प्रामुख्याने कृष्ण व चक्रधर हे आहेत. मुक्ताबाईच्या कवितेतून तिचा आध्यात्मिक अभ्यास दिसतो. तसेच बालसुलभ निरागसता व प्रौढत्वातील विचारगांभीर्यही दिसते. स्त्रीमनाचा उत्कट आविष्कार तिच्या काव्यातून दिसतो. जनाबाईच्या अभंगाची वाङ्मयीन गुणवत्ता अधिक असल्याचे दिसते. तिच्या रचनेत उत्कट भक्तिबरोबरच स्त्रीसुलभ भावही दिसतो. तिच्या अभंगाची भाषा अस्सल स्त्रीमनाची आहे. तिच्या अभंगातून पोरकेपणा एकाकीपणा, परमेश्वराची ओढ, विठ्ठलभक्तीत रममान झालेले मन व्यक्त झाले आहे. अतिसामान्य जीवनाबद्दल तिच्या मनात अत्यंत उबग आहे. त्या जीवनाच्या अटळपणासंबंधी ती लज्जा, संकोच, स्त्रीसुलभवृत्ती ह्यांचा त्याग करून प्रसंगी आक्रमक व रांगड्या भाषेत बोलते तिच्या काव्यातून तिच्या

आध्यात्मिक मार्गाचा प्रवास व्यक्त झाला आहे. वात्सल्य, कोमलता सहनशीलता समर्पणाची भावना इ. स्त्रीहृदयाचे विशेष तिच्या काव्यातून व्यक्त झाले आहेत. थोडक्यात सांगायचे, तर महाराष्ट्रीय स्त्रीचे हृदय तिच्या काव्यातून व्यक्त झाले आहे. सोयराबाई, निर्मला, कान्होपात्रा ह्यांच्या अभंगातून आध्यात्मिक तळमळ व हीन यातीचे दुःख व्यक्त झाले आहे. कान्होपात्रेचे अभंग स्त्रीसुलभ भाववृत्तीतून व्यक्त झाले असून त्यातील तिचे दुःख तिची तळमळ मनाला चटका लावणारी आहे. वेणाबाईच्या काव्यात उत्कृष्ट प्रसंगवर्णन, स्वभावचित्रण, तसेच भावपूर्णता फारशी आढळत नसली तरी श्रीरामपुरी आराध्य दैवताची भक्ती मात्र दिसते. तुकारामशिष्या बहिणाबाई हिच्या अभंगातून तिची आध्यात्मिकता व स्त्रीजातीविषयीचे दुःख व्यक्त झालेले आहे. तिच्या काव्यातून तिची सहनशील वृत्ती, आध्यात्मिक विवेकनिष्ठ दृष्टी, तसेच 'असाध्य ते साध्य' करण्याचा आत्मविश्वास दिसतो.

परमार्थाच्या वाटेवर प्रवास करणाऱ्या ह्या कवयित्री आपल्या अनुभवाशी प्रामाणिक आहेत, असे दिसते. त्या जे जीवन जगत होत्या, जे जीवन अनुभव होत्या, त्याचे चित्रण त्यांच्या काव्यातून त्यांनी केले आहे. स्त्रीजीवनाचा आविष्कार त्यांच्या कवितेतून घडला आहे. प्रामुख्याने हा आविष्कार जनाबाई, कान्होपात्रा, बहिणाबाई ह्या कवयित्रींच्या कवितेतून प्रकर्षाने व्यक्त झाला आहे. संसार हे त्यांचे सर्वस्व आहे. म्हणूनच परमेश्वराचे प्रापंचिक चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. 'ओवी' व 'अभंग' ह्या छंदामधून त्यांनी काव्यरचना केली आहे. ह्या कवितांचा घाट मन प्रसन्न करणारा आहे हे काव्य साधे व सहजसुंदर आहे. त्यामुळे त्यात भावोत्कटता आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीला समाजात प्रचंड उलथापालथ झाली. काव्यक्षेत्रातही उल्लेखनीय उलाढाली झाल्या. माणूस हा जीवनव्यवहाराचा केंद्र मानला गेला.

ह्यातूनच माणूस, समाज, निसर्ग, ईश्वरीयसत्ता, ह्यांच्यातील परस्परसंबंधाचा अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न मराठी कविता करू लागली. मराठी कवितेत जी स्थित्यंतरे झाली, त्यांचे पडसाद समकालीन स्त्रियांच्या कवितेवर फारसे उमटल्याचे दिसत नाहीत. त्यांच्या कविता घराच्या चार भिंतीच्या पलीकडे जाऊ शकल्या नाहीत, पती देवदेवता, व्रत-वैकल्य, नवस-सायास ह्यांनीच हे जग भरले होते.

अर्वाचीन कालखंडात सावित्रीबाई फुले, लक्ष्मीबाई टिळक, बहिणाबाई चौधरी ह्यांनी आपले काव्यलेखन केले. मनोरमाबाईंच्या काव्याचा विचार केला, तर त्यांच्या काव्यपिंड निसर्गवेडा होता असे दिसते. संजीवनी मराठे ह्यांच्या कविता रविकिरणमंडळाच्या कवितेच्या वळणाच्या असून त्यातून प्रेमाची विविधरूपे साकार झाली आहेत. शांता शेळके ह्यांनी सातत्याने काव्यलेखन केले असून त्यांनी कोळीगीते, लावणीगीत, नाट्यगीत, भावगीत असे अनेक काव्यप्रकार हाताळले आहेत. इंदिरा संतांच्या कवितेतून पतिविरहाचे दुःख प्रामुख्याने व्यक्त झाले आहे.

पद्मा गोळे ह्यांच्या कवितेतून स्त्रीप्रेमाची विविध रूपे व्यक्त झाली असून स्त्रीजीवनाविषयीचे पुरोगामी विचार, स्त्रीजीवनातील दुःखे व्यक्त झाली आहेत. शिरीष पैंच्या कवितेतून निसर्ग व प्रेमाची विविध रूपे व्यक्त झाली आहेत. त्यांनी 'हायकू' सारखा काव्यप्रकार हाताळून आपली प्रयोगशीलता दाखविली आहे.

थोडक्यात, मराठी कवयित्रींच्या १९६० पूर्वीच्या कवितांमधून हे लक्षात येते की, घर-संसार, पती-मुले, प्रेम हे अनुभवविश्व अनेक कवयित्रींच्या कवितेमध्ये आलेले आहेत. संत जनाबाई, सावित्रीबाई फुले, लक्ष्मीबाई टिळक, बहिणाबाई चौधरी, संजीवनी मराठे, इंदिरा संत, पद्मा गोळे, शांता शेळके ह्या कवयित्रींच्या कवितांमधून स्त्रीजीवनाविषयीचे विचार

व्यक्त झाले आहेत. तसेच स्त्री केवळ भोगदासी नसून ती माणूस आहे, माणूस म्हणून स्वतःच्या अधिकाराने जगण्याचा तिला हक्क आहे, अशा हक्कांची, अधिकारांची स्वकर्तृत्वाची जाणीव तिला झाल्याचेही ह्या कवितांमधून जाणवते.

साठोत्तरी मराठी कवयित्रींच्या कवितांचा अभ्यास केल्यानंतर एक गोष्ट स्पष्टपणे जाणवते. ती ही की, कवयित्रीची व काव्यसंग्रहांची वाढ ही प्रचंड प्रमाणात झाली आहे. त्यांचे अनुभवविश्वही विस्तारलेले आहे. साठपूर्व कवयित्रींच्या कवितेपेक्षा साठोत्तरी कवयित्रींच्या कवितेत प्रेमानुभव अधिक धीटपणाने व्यक्त झालेला आहे.

अनुराधा पोतदार ह्यांच्या कवितेतून प्रेमानुभव कौटुंबिक नातेसंबंध, नोकरी-व्यवसायातील अनुभव, तसेच स्त्रीमुक्ती चळवळ व स्त्रीवाद या अनुषंगाने आलेले अनुभव व्यक्त झाल्याचे स्पष्ट दिसून येते. सुशीला पगारिया, प्रभा गणोरकर, नीरजा ह्यांचा कवितांमधून प्रामुख्याने प्रेमानुभव, विवाह संस्थेतून येणारे अनुभव, कौटुंबिक नातेसंबंध, नोकरी-व्यवसायातील अनुभव तसेच स्त्रीमुक्ती चळवळ व स्त्रीवादी जाणिवा व्यक्त झाल्या आहेत. सासरी जाणाऱ्या मुलीचे, तिच्या सासुरवासाचे दुःख सुशील पगारीया ह्यांच्या कवितेत दिसते. विधवांच्या दुःखाला वाचा फोडण्याचा प्रयत्न आसावरी काकडे ह्यांनी अधिक सखोलपणे व मार्मिकपणे केला आहे. प्रभा गणोरकर, नीरजा, प्रज्ञा लोखंडे ह्यांच्या कवितेत सती जाणाऱ्या स्त्रीचा अनुभव व्यक्त झाला आहे. अर्थात ह्या अनुभवाला उपरोधाची तीव्र धार आहे.

विवाहसंस्थेतून येणारे अनुभव साठोत्तरी मराठी कवयित्रींच्या कवितेतून अगदी कमी प्रमाणात व्यक्त झाले आहेत. कवयित्रींची संवेदशीलता प्रेमाच्या बाबतीत जितकी तीव्र आहे, तेवढीच तीव्र संवेदनशीलता विवाहसंस्थेतून येणाऱ्या अनुभवसंदर्भात असायला हवी होती.

स्त्रीचे दुःख स्त्रीच अधिक जाणू शकते, ह्या दृष्टीने पाहिले, तर स्त्रीच्या दुःखांना वाचा फोडण्याचे प्रयत्न कवितेतून अधिक प्रमाणात व्हायला हवे होते. परंतु तसे व्यक्त झाल्याचे दिसत नाही. विवाहसंस्थेतून येणारे प्रौढकुमारीकांचे जीवन, सवतीचे जीवन, परित्यक्ता व विधवा ह्यांचे जीवन, सती जाणाऱ्या स्त्रीचे अनुभव ह्या विषयांना कवयित्रींनी थोड्याफार प्रमाणात स्पर्श केला आहे. ह्या प्रश्नांना कवितेतून स्थान देण्याचा अल्पसा प्रयत्न तरी करू लागल्या आहेत, हे मात्र आपण मान्य करायला हवे.

कौटुंबिक नातेसंबंधातून येणारे अनुभवामध्ये 'आई' ह्या नातेसंबंधाविषयी लिहिलेल्या कविता भरपूर आहेत. त्यातून विविध भावना व्यक्त झाल्या आहेत. ह्या कवितांमधून केवळ मातृत्वाची स्तोत्रे गायली नाहीत, तर त्यातून मातृत्व, स्त्रीत्व, मातृत्वाचा वारसा, सांस्कृतिक परंपरा ह्यांचा प्रत्यय येतो. परंपरागत सोशीकता, त्याग, व्यथा-वेदना ह्या अनुभवांबरोबर आईपणाची उपेक्षाही व्यक्त झाली आहे. प्रज्ञा लोखंडे ह्यांच्या कवितेत मुलगा हा आईच्या सुरवातीसाठी धडपडताना दिसतो. अनुराधा पाटील ह्यांच्या कवितेत अपत्यविरहाचे दुःख दिसते. तर इतर कवयित्रींच्या काव्यातून मुलांच्या सुखासाठी धडपणारी, कष्ट करणारी आई दिसते. ज्योती लांजेवार ह्यांच्या कवितेतून वेश्या असलेल्या मातेचा अनुभव व्यक्त होतो. समाजातील वास्तव परिस्थिती रेखाटण्याचा प्रयत्न येथे दिसतो. मुलगा व आई ह्यांच्यातील नातेसंबंध प्रभा गणोरकर, नीरजा ह्यांच्या कवितेतून व्यक्त झाला आहे. कुटुंबात असूनही एकाकीपणाचा अनुभव कुटुंबकर्त्या स्त्रीला येतो आहे. त्यातूनच नातेसंबंधाविरुद्ध तिचे मन बंड करून उठते आहे. असा अनुभव अनुराधा पाटील, नीरजा ह्यांच्या कवितेतून येतो. असावरी काकडे, ज्योती लांजेवार ह्यांच्या कवितेतून एका विशिष्ट नातेसंबंधाविषयी विचार व्यक्त न होता सरसकट नातेसंबंधाविषयी ढोबळ मानाने विचार व्यक्त झाला आहे. 'आई' हा

नातेसंबंध वगळता इतर नातेसंबंधाविषयी अनुभव कमी प्रमाणात व्यक्त झाले आहेत. भाऊ-बहिण, बहिणी-बहिणी, नणंद-भावजय, सामू-सून, मुलगा-वडील अशा कितीतरी नातेसंबंधांना कवयित्रींना कवितेत व्यक्त करता आलेले नाही, असे स्पष्ट दिसते.

नोकरी-व्यवसायातील अनुभव अनुराधा पोतदार, प्रभा गणोरकर ह्यांच्या कवितेतून थोड्या प्रमाणात व्यक्त झाले आहेत. तसेच मलिका अयरशेख, प्रज्ञा लोखंडे, ज्योती लांजेवार ह्यांच्या कवितेतील दुःख उपेक्षित जातिसंस्थेतून आले आहे. ज्योती लांजेवार ह्यांच्या कवितेतून हे दुःख स्त्री म्हणून व दलित स्त्री म्हणून अशा दुहेरी स्वरूपात व्यक्त झाले आहे. मलिका अमरशेख व ज्योती लांजेवार ह्या कवयित्रींनी वेश्याव्यवसायातील स्त्रियांच्या दुःखाची कोंडी फोडली आहे.

१९७५ नंतर मराठी काव्यात स्त्रीमुक्ती चळवळीची लाट आल्याचे दिसते. अनुराधा पोतदार, सुशील पगारिया, आसावरी काकडे, अनुराधा पाटील, मलिका अमरशेख, ज्योती लांजेवार, नीरजा, प्रज्ञा लोखंडे आदी कवयित्रींनी स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून स्त्रीजीवनानुभव सांगण्याचा प्रयत्न केला. ह्या सर्व कवयित्रींमध्ये स्त्रीवादाचे विचार ठामपणे व्यक्त झाले आहेत. तसे इतर कवयित्रींच्या कवितेत दिसत नाहीत. साठोत्तरी कवयित्रींची संख्या व त्यांच्या काव्यसंग्रहांची संख्या लक्षात घेतली, तर स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून लेखन करणाऱ्या कवयित्री कमी दिसतात. त्यामुळे स्त्रीवादी विचार मराठी कवितेत पुरेसा रुजलेला दिसत नाही, असे वाटते.

अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या 'स्त्रीसूक्त' व 'अन्वय' ह्या दोन कवितासंग्रहांमधील कवितांचा अभ्यास करताना हे लक्षात येते की, १९६० पूर्वी कवयित्रींच्या व साठोत्तरी कवयित्रींच्या तुलनेत अश्विनी धोंगडे ह्यांचे अनुभवविश्व मोठे व प्रगल्भ आहे. त्यांच्या

कवितेचा अभ्यास १) स्त्रीजीवनाचे विविधांगी दर्शन, २) कौटुंबिक नातेसंबंध, ३) नोकरी-व्यवसायातील अनुभव, विवाहसंस्थेतून येणारे अनुभव, ५) स्त्रीपुरुषसंबंध तुलना, ६) स्त्रीमुक्ती चळवळ व स्त्रीवादी जाणिवा-विचार, ७) महानगरीय संवेदना, ८) सामाजिक जाणिवा ह्या आठ प्रकारच्या अनुभवविश्वाच्या आधारे केल्यानंतर असे लक्षात येते की, अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या समग्र कवितेतून एकसंघ खंबीरपणे, ठामपणे स्त्रीवादी भूमिका जाणिवा विचार व्यक्त होतात. त्यातून स्त्रीच्या जागृतीचा विचार स्पष्टपणे आलेला आहे. स्त्रीत्वाचे अडसर दूर करून माणूसपणाचा हक्क मिळवणारी स्त्री त्यांच्या काव्यातून दिसते. 'बलात्कार' ह्या कवितेमध्ये स्त्रीजीवनाच्या अवमूल्यनाबद्दलचे कवयित्रीने काढलेले तीव्र उद्गार हे अस्वस्थ करणारे आहेत, तर श्वास गुदमरलेल्या अनेक स्त्रियांचे श्वास मुक्त करणारी विमुक्ता ह्या कवितेमधून दिसून येते. 'आधार' ह्या कवितेमधून नोकरी व्यवसाय करून कुटुंबातील अनेकांचा आधार असणारी स्त्री व तिचा म्हणून 'खास' अनुभव व्यक्त झालेला आहे.

पुरुषप्रधान संस्कृतीला आव्हान देणारी, माणूस म्हणून जगण्यासाठी धडपडणारी स्त्री 'एकदा तरी' ह्या कवितेमध्ये, तसेच अस्तित्वाची परिपूर्ण ओळख झालेली स्त्री 'ओळख' या कवितेमध्ये पहावयास मिळते. 'धन्यो स्त्री जन्म' ह्या कवितेतून स्त्रीवादी भाष्य प्रगट झाले आहे. 'आतबाहेर', 'झापडे', 'मृत', 'मी', 'दुःख', 'सुसंस्कृत' ह्यासारख्या कवितांमधून स्त्रीमनाचे, दमन, शोषण, घुसमट व्यक्त झाली आहे.

साठोत्तरी मराठी कवयित्रींच्या तुलनेत अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितेतून नोकरी-व्यवसायातील अनुभव प्रभावीपणे व उत्कटपणे व्यक्त झाले आहेत. 'लोकलमध्ये', 'दिनविशेष', 'यादी', 'गतीची सर्कस', 'सुट्टीचा दिवस', 'तळ्यात मळ्यात', 'शेम ऑन

हर', 'देणे', 'फ्लॉटमध्ये', 'स्टॅन्डर्ड' इत्यादी कवितामधून ह अनुभव परिणामकारकपणे व्यक्त झाले आहेत हे दिसून येते.

कौटुंबिक नातेसंबंधातून येणाऱ्या अनुभवामध्ये 'वाटणी' मधून आईच्या त्यागाची व कपटाची किंमत नसणारी, स्वार्थी नातेसंबंध जपणारी मुले आपण सुखात आहोत, असे भासवणारी आई दिसून येते; तर घरातील सर्वांच्या प्रश्नांना एकाचवेळी उत्तर देणारी स्त्री 'ती एक मिनी कॉम्प्युटर' मध्ये दिसून येते. संसार व नोकरी सांभाळताना घड्याळ्याच्या काट्याबरोबर पळणारी दारबंद फ्लॉट संस्कृतीमुळे समाजापासून दुरावलेली, पारंपारिक आचार-विचार ह्यात गुरफटलेली, कामातून पळवाट काढण्यासाठी देह प्रदर्शनाचा वापर करणारी, नोकरीच्या ठिकाणी होणाऱ्या दमन-शोषण ह्यामुळे घुसमटलेली, आर्थिक स्वातंत्र्य मिळूनही दुःखी असणारी अशी स्त्री अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितेतून दिसून येते.

स्त्रीजीवनाचे विविधांगी अनुभव ह्यामध्ये अनेक पातळ्यांवरून होणाऱ्या लुबाडणुकीचे अनुभव प्रामुख्याने 'स्त्री', 'गृहिणी', 'रूपकंवर', 'विटंबना', 'शृंगार', 'मी', 'झापडे', 'कारावास', 'मृत', 'नाते', 'दुःख', 'सुसंस्कृत', 'मरण सोहळा' ह्या कवितामधून शब्दबद्ध झाले आहेत. स्त्रीजीवनाचे बदलते स्वरूप 'गरजा', 'कॅक्टस', 'बॉन्साय', 'स्टॅन्डर्ड', 'स्वतःच्या शरीराची जाणीव', 'शरीर धर्म', 'त्यानंतर', 'स्त्रीजन्म', 'निर्बुद्ध', 'सूर्य', 'स्त्रीजीवनाची मर्यादा', 'नको बाई', 'काठाकाठाने', ह्या कवितामधून पहावयास मिळते. आजच्या समाजातील स्त्रीचे स्थान 'स्वरूप', 'धुंदी', 'वहिवाट', ह्यासारख्या कवितांमधून लक्षात येते. पारंपारिक विचारांचा पगडा असलेली स्त्री, स्वतःच्या मनाप्रमाणे जगणारी बोलणारी स्त्री 'बायकी' ह्या कवितेतून भेटते. 'गद्यमय' ह्या कवितेतून व्यवहारी स्त्रीचा उत्कृष्ट नमुना पहावयास मिळतो. कृत्रिम तारुण्य टिकवण्याचा आटोकाट प्रयत्न

करणारी स्त्री 'बॉन्साय' मधून, विधवा स्त्रीचे दुःख 'दोन मुलाची आई' मधून स्वतःच्या शरीराचा, मनाचा भयानक राग, स्त्रीमनाची निराशा, एकटेपणाचे दुःख प्रामुख्याने 'झिडकारून', 'सरताना', 'त्यानंतर' ह्या कवितांमधून पहावयास मिळते. असे विविध स्वरूपाचे अनुभव अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितेतून प्रभावीपणे व्यक्त झाल्याचे लक्षात येते.

'यंत्र', 'विक्री वस्तू', 'छोट्या जाहिराती' ह्यासारख्या कवितामधून विवाह संस्थेतून येणारे कटू अनुभव व्यक्त झाले आहेत, तर 'प्रतिबिंब', 'शंभर वर्षे', 'सुखी संसार', 'बायको', 'संध्याकाळ', 'तू असा!', 'जन्म', 'वास्तव' ह्या कवितामधून स्त्री-पुरुषसंबंधीचे तुलनात्मक अनुभव आलेले दिसून येतात.

महानगरीय संवेदना प्रामुख्याने 'लोकलमधे', 'दिनविशेष', 'कॅक्टस', 'गतीची सर्कस', 'फ्लॅटमध्ये', 'देणे', 'गर्दी', 'जीवजंतू' ह्या कवितामधून व्यक्त झाल्याचे लक्षात येते.

अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या समग्र कवितेतून सामाजिक आशय व्यक्त झालेला आहे. 'स्त्रीमुक्ती', 'रूपकंवर', 'विटंबना', 'प्रसिद्धी', 'स्वस्त', 'काल आणि आज', 'सुशिक्षितात', 'जीवजंतू', 'गर्दी', 'आसपास', 'हुतात्मा स्मारक', 'सरकारी', 'जुनी मोड', 'स्थितप्रज्ञ आपण सारेच' 'स्वतंत्र', 'थोडे', 'कॅसेट', 'मृत्यू' इत्यादी कवितांमधील सामाजिक आशय व पर्यायाने सामाजिक जाणिवा आपले लक्ष वेधून घेणाऱ्या अशा आहेत. कवयित्री सामाजिक क्रांतीची रोकठोक, स्पष्ट भूमिका घेत नसली तरी त्यांची कविता हे सामाजिक बदलासाठी केलेले एक प्रकारचे आवाहन आहे असे वाटते नसत्या स्त्रीस्वातंत्र्याचा नव्हे तर स्त्रीच्या जागृतीचा विचार, स्त्रीवादी जाणिवा, सामाजिक जाणिवा हे सर्व काही कवयित्रीने ठामपणे, जाहीरपणे, स्पष्टपणे, रोकठोकपणे मांडलेले आहे असे दिसून येते.

थोडक्यात, अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कविता अभ्यासत असताना प्रथम जाणवतो तो त्यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा स्वतंत्र दृष्टिकोन ह्या स्वतंत्र जीवनविषयक दृष्टीकोनामुळे कवयित्रींचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व तिच्या कवितेतून व्यक्त होते. भोगलेले दुःख घेतलेला जीवनानंद, दिलेले संघर्ष, पचविलेले संस्कार ह्या स्त्रीजीवनातील सर्व विविधांगी अनुभवांमुळे कवयित्री जीवनाबद्दल, समाजाबद्दल, स्वतःबद्दल स्वतंत्रपणे विचार करू लागते. त्यातूनच तिचा जीवनविषयक दृष्टिकोन प्रगट स्वरूप घेतो. कवयित्रीने स्त्रीजीवनाबद्दलचे, जगण्याबद्दलचे स्वतःचे असे काही चिंतन आपल्या कवितेतून स्पष्टपणे व्यक्त केले आहे. कवयित्रीने सामाजिक बदल घडून येण्यासाठी एक सूक्ष्म बंडच पुकारले आहे आणि शुद्ध क्रांतिवादी भूमिका घेतली आहे. जीवन जसे आहे, तसे पत्करणे तिला मान्य नाही. ते मुळातून उखडून टाकावयास हवे, असे तिला वाटते. पारंपारिक, पद्धतीने जीवन जगणाऱ्या स्त्रीचा ती निषेध करते. बाईपणाची धुंदी उतरून तिने माणूस म्हणून जगण्याचा विचार ती धाडसाने मांडताना दिसते. सर्वांथाने विचार केल्यास अश्विनी धोंगडे ह्यांची कविता विकासाच्या दिशेने पावले उचलत आहे असे दिसते. एकूण मराठी कविता समृद्ध करण्यासाठी ही कवयित्री जागरूक आहे, असे 'स्त्रीसूक्त' व 'अन्वय' मधील कविता, विशेषतः तिच्यातील स्त्रीजीवनाचे आशयविशेष अभ्यासल्या नंतर वाटू लागते.

अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितेतील स्त्रीजीवनाचा अभ्यास करित असताना हे लक्षात येते की, ह्यांनी अभिव्यक्तीसाठी वेगवेगळे रचनाप्रकार, आकृतीबंध, काव्यप्रकार हाताळलेले आहेत. त्यातून त्यांची प्रयोगशीलता दिसून येते. अश्विनी धोंगडे ह्यांनी प्रामुख्याने 'मुक्तच्छंदा' मधून आपले काव्यलेखन मोठ्या प्रमाणात केले आहे. ओवीच्या देशीय शैलीत गीतरचना ह्या छंदोबद्ध काव्यप्रकारांमधूनही त्यांनी स्त्रीजीवन व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला

आहे. ह्याशिवाय वृत्तपत्रातील बातम्यांची कात्रणे, दिनविशेष, जाहिरात, कॉम्प्युटर, उत्तरपद्धती, किराणामालाची यादी अशा अनेक अभिनव आकृतिबंधांचाही त्यांनी वापर केला आहे. दीर्घकाव्याचाही त्यांनी अवलंब केला आहे. ह्या सर्व अभिव्यक्तीप्रकारांमधून मनाला भावणारे, जाणवणारे अनुभव त्यांनी निःशंकपणे व्यक्त केले आहेत. १९६० पूर्वी कवयित्रींच्या कविता तसेच अन्य साठोत्तरी कवयित्रींच्या कवितेपेक्षा धोंगडे ह्यांच्या कवितेत मोकळेपणा जाणवतो. त्यांची कविता निसर्ग समाज व संस्कृती ह्यांचे भान ठेवणारी आहे. ती मराठी काव्याच्या परंपरेशी नाते जोडणारी व जपणारी आहे. जे जीवन अनुभवले, पाहिले, त्यांची अभिव्यक्ती प्रामाणिकपणे करणारी अशी ती आहे. ती अंतर्मनाचा शोध घेणारी आहे. तसेच बाह्य जीवनातील वास्तवाचे भान राखणारीसुद्धा आहे. आपले अनुभव त्यांनी जाणीवपूर्वक मांडले असले, तरी त्यासाठी त्यांना शब्दांचा खटाटोप मात्र करावा लागलेला नाही असे दिसते. मनात दाटून येणाऱ्या भावना व विचार ह्यांची अभिव्यक्ती सहजपणे कवितेतून झालेली जाणवते. उपरोध, उपहास, विनोद, विडंबन, ह्यांची झालर असलेली कविता आहे. विरोधाभास, मिशकील खेळकर, संवादात्मक शैली, स्पष्टीकरण करणारी, तसेच उपदेश करणारीही कविता आहे. अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने अतिशय प्रगल्भ अशी कविता आहे.

अश्विनी धोंगडे ह्यांनी आपल्या काव्यातून अनेक प्रतिमा-प्रतीकांचा व मिथकांचा वापर केला आहे. ती कवितेतील भावाशयाला समृद्ध करणारी व अनुरूप आहेत. त्यांची कविता प्रतिमांचा सोस जरूर बाळगते. परंतु तितकीच ती प्रतिमांच्या वापराच्या मर्यादाही जाणते. थोडक्यात कवयित्रीने प्रतिमांचा वापर केला असला, तरी प्रतिमांच्या जंजाळामध्ये ती फसलेली नाही. अनुभवाला गडदपणा आणण्यासाठी नेमक्या प्रतिमांची योजना त्यांनी केली आहे. प्रतिमाबरोबर मिथकांचाही त्यांनी वापर केला आहे. त्यामधून पारंपारिक भावनेला तडा

देण्याचा प्रयत्न दिसतो. कवयित्रीने ऋग्वेदातील सूक्तांची केलेली मांडणी 'स्त्रीसूक्त' मधील आशयाशी संवादी, विरोधाभास, विसंवादी भाववृत्तीचे आंदोलन वाचकांच्या मनात निर्माण करणारे आहे. असे दिसते. स्त्रीजीवनातील दुःख, वेदना, स्त्रीमनाची घुसमट बदलते स्त्रीजीवन, नोकरी-व्यवसाय ह्यातील कौटुंबिक नातेसंबंधातील ताणतणाव, विवाहसंस्थेतील प्रसंग अनुभव, महानगरीय संवेदना, सामाजिक जाणीवा, स्त्रीवादी जाणीवा-विचार स्त्रीपुरुषसंबंध तुलनात्मक अनुभव व्यक्त करण्यासाठी कवयित्रीने प्रतिमा-प्रतिकांचा वापर केला आहे. प्रामुख्याने स्त्रीसाठी झाड निर्लेप तवा यासारखी प्रतिके वापरली आहेत तर कवितेत जुन्या प्रतिमा येतात, तशाच काही नव्या प्रतिमाही येतात ह्या प्रतिमांचा अर्थपूर्ण व सौंदर्यपूर्ण वापर त्यांनी केला आहे.

'स्त्रीसूक्त' व 'अन्वय' मधील कवयित्रीची भाषा धीट आहे. त्यात मोकळेपणा अधिक जाणवतो. संकोच, बुजरेपणा, दडपण तिच्या कवितेत आढळत नाही. अश्विनीबाईची कविता मार्मिक असली, तरी काव्यगुणसंपन्नते मध्ये थोडी कमी पडते. अतिसोपेपणाकडे झुकल्यामुळे ती पसरट व उथळ बनली आहे. अश्विनी धोंगडे ह्या एक उल्लेखनीय कवयित्री म्हणता येतात त्यांनी आपल्या कवितेतून स्त्रीजीवनाचे अनेक पदर उलगडून दाखविले आहेत. त्यासाठी अनेक जुने व नवे आकृतिबंध रचनाप्रकार, काव्यप्रकार त्यांनी सहजपणे हाताळले आहेत. एकूण मराठी कविता समृद्ध करण्यामध्ये त्यांचा वाटा मोलाचा आहे, असे निश्चितपणे वाटते.

५.३. समारोप :

आपण येथपर्यंत 'अश्विनी धोंगडे ह्यांचे काव्यलेखन' ह्या प्रबंधिकेतील निष्कर्ष पाहिले. अश्विनी धोंगडे ह्यांच्या कवितेतील स्त्रीजीवनासंबंधी सविस्तर व सूक्ष्म असा अभ्यास

मांडल्यानंतर शेवटी असे म्हणावेसे वाटते की, मराठी कवितेच्या प्रारंभापासूनच्या वाटचालीत प्रामुख्याने मराठी कवयित्रींच्या कवितेतील चित्रण त्यातील गुण-अवगुण, साठोत्तरी मराठी कवयित्रींच्या कवितेतील विषयाची विविधता, बदलते स्त्रीजीवन, स्त्रीवादी कवयित्री म्हणून अश्विनी धोंगडे ह्यांचे वेगळेपण हे सर्व समजण्यास ह्या प्रबंधिकेमुळे निश्चितच मदत होईल. असा हा माझा अभ्यास रसिक आणि अभ्यासक ह्यांच्या विचारचर्चेसाठी मी नम्रपणे सादर करित आहे.

